

A HAGYOMÁNYOS PÖNOLÓGIÁTÓL A POSZTMODERN KRIMINÁLPOPULIZMUSIG

GÖNCZÖL KATALIN ELŐADÁSA

(Az előadást lejegyezte: Takács Judit)

Az alábbi ismertetés Gönczöl Katalin „A fegyelmezés és az elismerés hétköznapi kultúrája – Kriminálpolitikai kérdések” címmel 2013. november 12-én a Budapest Főváros Levéltára és az URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv Szerkesztősége által szervezett IV. Magyar Várostörténeti Konferencián¹ elhangzott előadása alapján, a szerző jegyzeteinek felhasználásával készült. Gönczöl Katalin előadásában először a kriminológia önálló kutatási területeként megjelenített, ugyanakkor önálló társadalomtudományként is művelhető, pönológia – azaz: büntetéstán – alapjellemzőit ismertette. Majd az előadás második felében a szerző által a napjaink egyik legizgalmasabb kriminálpolitikai problémájának nevezett posztmodern kriminálpopulizmus témakörét járta körül.

Általánosságban elmondható, hogy a pönológia a büntetést az adott kor teljes erkölcsi struktúrájába ágyazottan, a politikai hatalomgyakorlás – a társadalom védelmének, az elviselhető közbiztonság megteremtésének és fenntartásának az – eszközöként vizsgálja. Az önálló társadalomtudományként megközelített büntetéstant nevezhetnénk akár társadalmikontroll-tudománynak is, melynek alapjait Goffman (1961) és Foucault (1990 [1975]) rakták le, különös tekintettel, a totális intézményekkel (börtönökkel, kaszárnyákkal, elmeógyógyintézetekkel) kapcsolatos megfigyeléseikre. A társadalmi fegyelem fenntartását szolgáló totális intézmények vizsgálata alapján kimutathatók az adott társadalmak fegyelmező módszereiben tükröződő társadalmikontroll-gyakorlás kultúrájának vonásai (Garland 2001).

A büntetést a hétköznapi kultúra részeként is megközelíthetjük: ilyenkor az érzelmi tartalmú emberi kapcsolatokban valamilyen formában mindig jelen lévő jutalmazás és elismerés, illetve fegyelmezés és büntetés jellemzői a hétköznapi kultúra egymást kiegészítő és egymást feltételező folyamataiban vizsgálhatók és vizsgálandók. A deviancia társadalmi funkcióiról elmélkedve már Durkheim (1984 [1893]) felhívta a figyelmet a büntetés szerepére a közösségérzet erősítésében és a közös morális értékek formálódásában. Az elismerés és fegyelmezés dialektikája elválaszthatatlan a szocializáció folyamataitól: anélkül elképzelhetetlen a hagyományok, az együttélési szokások generációkon átívelő átörökítése.

A jutalmazás és a büntetés közötti kényes egyensúly felbomlása az érintett személyekre, közösségekre, intézményekre egyaránt káros következményekkel járhat – akár családi, akár baráti, iskolai vagy munkahelyi kapcsolatokra gondolunk. Különösen az egyén erkölcsi arculatának megszilárdulása szempontjából kritikus a kamaszkorban, illetve a fiatal felnőttkorban a kizárólagos jutalmazás – amikor semmilyen tettetnek nincs negatív következménye –, ami éppen olyan komoly gondot okozhat, mint a kizárólagos fegyelmezés, amikor az elismerés minden formája hiányzik. Sajátos szocializációs ártalomként említi az előadó a családon belüli erőszak azon eseteit, amikor az egyéni szocializáció során a fegyelmezés elsősorban fizikai bántalmazás formáját ölti: ez a mintázat ugyanis elkövetői és áldozati oldalon egyaránt nagy eséllyel generációkon átívelve tovább öröklődik.

¹ Konferencia program: <http://bfl.archivportal.hu/data/files/283550310.pdf>

Fontos szempont az is, hogy a büntetés hatalmi kultúrája mennyire harmonizál a hétköznapi kultúrával, azaz: mennyire távolodik el a büntetési kultúra a társadalomban tradicionálisan beépült morális kultúrától. Ebben az összefüggésben figyelembe veendő a közmegegyezésen alapuló erkölcs és a hatalom által sugallt vagy kikényszerített morális értékek, normák távolsága. Ugyanis, ha a hatalom túlbüntet, akkor a társadalomban szolidaritásérzet alakulhat ki az elkövetővel szemben és a büntetés elveszítheti szankciójellegét; ugyanakkor, ha a hatalom nem büntet, akkor megszegi a *bűn következmény nélkül nem maradhat* alapelvet, melynek következtében az erkölcsi értékek devalválódásával morális káosz jöhet létre. Ilyen következményekkel járhat például, ha a kisebb jelentőségű bűncselekmények felderítésével nem foglalkoznak az illetékes hatóságok, vagy ha a büntetőeljárások elhúzódása miatt a büntető politikából származó üzenetek nem érik el a közvéleményt, illetve nem lépik át a társadalmi ingerküszöböt.

A hagyományos pönológia a büntetést a bűnözéskontroll eszközeként a bűnözés – gazdaságilag, társadalmilag, politikailag és kulturálisan meghatározott – reprodukciós folyamataival összefüggésben közelíti meg, és a büntetőjogi normákban rögzített, hierarchikusan egymásra épülő szankciók rendszerét vizsgálja. A hagyományos pönológia elsősorban a *tolerált-tűrt-tiltott* viselkedések határait, a bűncselekménnyé nyilvánítás indokaira és a bűncselekményekre adott társadalmi szintű reakciók mikéntjére összpontosítja a figyelmét.

Az előadó a büntetést Dahrendorf (2000 [1957], 1988) nyomán a társadalmi konfliktusok következtében keletkezett érzelmi feszültségek levezetési módjaként definiálja. A fejlett demokráciák egyik fontos ismertetőjegye, hogy a konfliktusok és a kényszerek olyan harmóniáját biztosítja, amely az elviselhető – szociális, egészségügyi, munkaerő-piaci stb. – biztonság, illetve közbiztonság fenntartásához szükséges. Ebben a kontextusban az élehető biztonsághoz a kényszerek olyan minimumára van szükség, melynek az alapja társadalmi megegyezés, valamint a hatalom és annak intézményeibe vetett bizalom.

Büntetőjogi értelemben a büntetés *ultima ratio*, az adott hatalmi struktúra hatalomgyakorlásának végső eszköze. A büntetési gyakorlatok nemzetközi összehasonlítása során gyakran – ám legtöbbször tévesen – használják a börtönnépesség nagyságát amolyan büntetéshatékonysági mérőszámként. Gönczöl Katalin adatokat idéz a 100.000 vétőképes lakosra jutó börtönnépesség alakulásáról a 2000-es években: a sort az Egyesült Államok vezeti 751 fővel, majd Oroszország következik 625 fővel. Még négy európai ország adatai hangzanak el: Magyarországon 140 fős a százezer lakosra jutó börtönnépesség (itt arról is tájékoztatást kapunk, hogy egy börtönbeli nap költsége akkor 8500 Ft volt), Németországban 92, Franciaországban 91, Olaszországban 75. A korábbi évekhez képest a börtönnépesség aránya több országban – például Finnországban, Dániában, Németországban, Hollandiában, Szlovákiában, Oroszországban és Ukrajnában is – csökkent, míg az Egyesült Államokban és Kínában növekedett. Eben az időszakban Hollandiában olyan mértékű volt a börtönnépesség csökkenése, hogy immár kiadó börtönfőrhelyek voltak, ahová más országok elítélteit tudták fogadni megfelelő díjazásért.

Ugyanakkor fontos felhívni arra a figyelmet, hogy csupán a börtönnépesség alakulása nem adhat megbízható képet a közbiztonsági viszonyok tényleges romlásáról, a bűnözés veszélyességi szintjéről, a veszélyes bűncselekmények elterjedtségéről és ennek következményeiről. Inkább arra nézve lehet informatív ez az adat, hogy az adott országban a politikai hatalom milyen eszközökkel kívánja (meg)oldani a társadalomban meghatározó jellegű konfliktusokat. Ezt illusztrálандó az előadó példaként idézi, hogy az Egyesült Államokban 1975 és 1999 között a – ma már a 2,2 millió főt meghaladó – börtönnépesség megötszöröződött, miközben a bűnözés nem emelkedett, sőt az erőszakos bűncselekmények aránya az ezredforduló időszakában jelentősen – a korábbiakhoz képest több mint 10%-kal – csökkent. Ugyanebben az időszakban hasonló bűnözési

mutatók mellett az európai börtönépesség az 1975-ös induló állapothoz képest csökkent. 1975-ben a 100.000 lakosra jutó börtönépesség mind az amerikai, mind az európai kontinensen hasonló volt.

A Börtönügyi Szemlében² közölt friss hazai adatok szerint Magyarországon 2012-ben közel 18.000 ezer elítélt volt, a százezer lakosra jutó börtönépesség pedig 140-ről 160-ra emelkedett, ami 2010 tavaszától 20%-os növekedést jelent. Ezzel együtt nőtt az előzetes letartóztatások száma és hossza, a szabálysértési elzárások, valamint a kiszabott büntetések tartama, míg a feltételes szabadlábra helyezés aránya csökkent. A magyarországi börtönök jelenlegi telítettsége átlagosan 140%-os, de egyes helyeken meghaladja a 200%-ot. 2012-ben 16 személy – köztük 9 nő – töltötte a tényleges életfogytig tartó büntetését.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a bűnözés a nagy hagyományokkal rendelkező, modern demokráciákban 1960 és 1980 között jelentősen emelkedett, majd az 1990-es évek eleje óta stagnálni vagy jelentős mértékben csökkenni kezdett. Az emberölések száma az elmúlt három évtizedben relatíve alacsony szinten maradt. Ám éppen e kedvező fordulat idején kapott a büntető populizmus intenzív kormánytámogatást az Egyesült Államokban – mely folyamatot a 2001. szeptember 11-i terrortámadások hatása jelentősen felgyorsította –, és terjedt tovább az angolszász kulturális múlttal rendelkező országokban, végül pedig megjelent az demokratikus európai államokban is (Roberts et al. 2003).

A bűnözéssel kapcsolatos mai közvélekedés nincs összefüggésben a bűnözés valós alakulásával. A büntetőpolitikai klímaváltozás az ambivalensnek tekinthető közvélemény szándékos és folyamatos manipulációjának következménye. Ez a manipuláció azon a téves feltételezésen alapul, hogy a szigorúbb büntetéseknek, a markánsabb állami intézményesített bűnözéskontrollnak a társadalomban nagy a támogatottsága (Green 2009). A kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy nagyarányú társadalmi támogatottsága inkább a bűnüldözés hatékonyságának lenne (tehát annak, hogy a bűnyűgyeket derítsék fel); hogy belátható időn belül legyen büntetés; hogy a büntető-eljárásban és az ítélezésben érvényesüljenek a sértett érdekei; valamint a kiszabott büntetésnek legyen világos és közérthető indokolása.

A szigorúbb büntetés iránti elkötelezettség, a büntetőpolitikai populizmus iránti fogékonyság azokban a kultúrákban növekszik, amelyekben igen erős gyökerekből táplálkozik az egyéni teljesítményekbe vetett hit, ugyanakkor gyenge az egyenlőtlenségek kezelésére rendszeresített intézmények elfogadottsága (Green 2009). A népakarat (f)elsőbbiségét hirdető populizmus a népre, illetve a népnek tulajdonított akaratra, mint a méltányos és legitim rend sarkkövére hivatkozik. Azokban az országokban, amelyekben hosszabb távon megingott a bizalom a politikai és a szakmai elitben egyaránt, általános bizalomvesztés következhet be. Ennek oka lehet például mély, elhúzódó gazdasági válság vagy viszonylag rövid idő alatt lezajló politikai, gazdasági változás, amely nagymértékben átalakítja a társadalom szerkezetét. Az ily módon megbomlott társadalmi kohézió a lakosság jelentős részében nagyfokú elbizonytalanodást okozhat, s mindez a biztonságérzet csökkenéséhez vezethet mind egyéni, mind társadalmi szinten.

Ilyen helyzetekben előfordulhat, hogy az uralkodó politikai elit – a közvélemény nyomására hivatkozva – az olyan bonyolult társadalmi jelenségekre, melyek sorába a bűnözés is tartozik, látványos és gyors sikereket ígérő, ámde folyamatosan leegyszerűsítő módon reagál. Azaz: a súlyos társadalmi konfliktusok enyhítése, illetve érdemi kezelése helyett inkább alkalmazza a társadalmi kontroll kiterjesztését (a büntetendő magatartások körének és a büntethető személyek körének bővítésével, valamint a korábbiaknál indokolatlanul szigorúbb büntetések alkalmazásával) – miközben az „eltévelyedettek” megregulázását,

² http://www.bvop.hu/download/bortonugyi_szemle_2012_3.pdf/bortonugyi_szemle_2012_3.pdf

mint az egyedül hatékony politikai megoldást hangsúlyozza. A büntető populizmus könnyen válhat a hatalmon lévő politikai elit fegyverévé, hiszen a mindenkori büntetőpolitika a hatalomgyakorlás eszköze, illetve technikája. Megtörténhet az is, hogy a tájékozatlan közvélemény a média egy részének tevékeny közreműködésével nyomást gyakorol az igazságszolgáltatásra – arra hivatkozva, s egyúttal azt demonstrálva, hogy megnövekedett a bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb elbánás igénye. A hatalmon lévő populisták kormányzatok ilyenkor szavazatmaximalizációs célokból a közvetlen demokráciára hivatkoznak: úgy tesznek, mintha a média által felkorbácsolt érzelmekre reagálnának, és a „*Legyen végre rend!*” jelszavával lemondanak a hagyományos jogállami büntetőpolitika értékeiről.

A büntető populizmus fő jellemzői közé tartozik, hogy érzelmekre, illetve a közvélemény nyomására hivatkozva mellőzi a szakértelmet, miközben valódi célja csupán a szavazatmaximalizálás, nem a szakszerű, érdemi megoldások keresése. Ebben különbözik a tájékozott közvélemény reakcióira fogékony, szakértelem alapján működő, hosszútávon védekező büntetőpolitikától.

A posztmodern kriminálpopulizmus térnyerésével párhuzamosan új pönológiai paradigmák jelennek meg. Ezek egyik központi fogalma a „kontrolltudomány”, mely azt sugallja, hogy hatékonyan képes menedzselni a bűnözés okozta társadalmi-gazdasági károkat, és úrrá tud lenni a bűn kockázatain; alapelve pedig az állami gondoskodás mellett saját befektetéssel működő öngondoskodás. A kontrolltudomány piacosítja a biztonságdeficitet és a bűnkockázatot, melyeket olyan kiszámítható módon próbál kezelni, mint a biztosítási iparág az időjárás okozta, biztosítással fedezhető károkat. Ennek az új piacnak a felosztásában a rendőrséggel együtt részt vesznek a biztonság-ipar és a biztosítási üzletág szereplői. A kontrolltudomány terjedésének mellékhatásaként a magánbiztonsági piac szereplőinek kezébe, illetve hatáskörébe csúszhat át a korábban állami monopóliumként alkalmazott kontrollok, szankciók végrehajtásának egy része. Emellett az öngondoskodás elvárásának kiterjesztésével párhuzamosan megnőhetnek az önbíráskodás veszélyei is...

Az új pönológia tehát olyan kontrolltudomány, amely a biztonsági deficitben keletkezett kereslet-kínálat szabályai szerint működik. Ebben a kontextusban a használható szakértelem iránti igények is átértékelődnek: a társadalomtudományos megközelítéseket egyre inkább kiszorítják az alkalmazott biztonság-ipar prosperálását elősegítő tudományos fejlesztések (lásd: a térfigyelő és egyéb elektronikus ellenőrző rendszerek fejlesztését).

HIVATKOZÁSOK

- Dahrendorf, R. (2000 [1957]) Utópiából kivezető ösvények. A szociológiai elemzés új irányzatához. Török Emőke fordítása. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században.* . Budapest: Új Mandátum. 117-131.
- Dahrendorf, R. (1988) *The Modern Social Conflict.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Durkheim, É. (1984 [1893]) *The Division of Labour in Society.* Translated by WD Halls. London: Macmillan.
- Foucault, M. (1990 [1975]) *Felügyelet és büntetés.* Budapest: Gondolat.
- Garland, D. (2001) *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society.* Oxford: Oxford University Press.
- Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* Garden City, NY: Anchor Books.
- Green, D. A. (2009) Punitiveness and Culture. *European Journal of Criminology* 6(6): 517-536.
- Roberts, J. V. –Stalans, L. J. –Indermaur, D. – Hough, M. (2003) *Penal Populism and Public Opinion: Lessons Form Five Countries.* Oxford: Oxford University Press.